

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА БИТКАТА ПРИ ФИЛИПОПОЛ (ПЛОВДИВ) ПРЕЗ 1208 г.

Николай Овчаров

ONCE AGAIN ON THE BATTLE OF PHILIPPOPOLIS (PLOVDIV)
IN 1208

Nikolay Ovcharov

Abstract. *The article takes a new look at the battle between the armies of Tsar Boril and the Latin Emperor Henri near Philippopolis (Plovdiv) in the summer of 1208. For this purpose, the chronicle of the French annalist Henri de Valenciennes, the primary source of the battle, is drawn upon as best as possible. After clarifying the number of soldiers engaged in the battle, it appears that the troops were roughly equal in number. The article also focuses on the biographies of the knights mentioned by the annalist. A conclusion is reached that this was a new generation in the Latin Empire, rising after the death of the original leaders of the Fourth Crusade in the battles with Tsar Kaloyan.*

Keywords: *Tsar Boril, battle, Philippopolis, Plovdiv, Henri de Valenciennes, Emperor Henri, Latin Empire.*

В своя статия отпреди десетина години Пламен Павлов се спира на личността на цар Борил (1207 – 1218) и в значителна степен преразглежда наложените се, главно чрез художествената литература, отрицателни мнения за този владетел. Историкът заключава, че Борил не е имал щастието да остане сред „великите“ и „добрите“ царе. И все пак, на „този български владетел трябва да се отдават необходимото признание и уважение“. Той „има достатъчно висок авторитет и привърженици дори и в края на своето уж „безславно“ царуване“, заключава Павлов [Павлов, П. 2012, pass].

Един от най-важните епизоди от това управление е войната между Българското царство и Латинската империя от 1208 г. По това време, няколко месеца след неочакваната смърт на великия Калоян пред стените на Солун, Борил вече е утвърдил властта си в борбата с други претенденти, като братовчед си Алексей Слав и брат си Стрез. По отношение на своя най-сериозен външен враг – създадената през 1204 г. Латинска империя – той избира да продължи агресивната политика на покойния Калоян. Обстановката на Балканите от това време обаче е доста по-различна от ситуацията през септември 1207 г. Възползвайки се от внезапната смърт на Калоян, цариградският император Анри укрепва положението си, а ломбардските барони в Солун се съвземат

след трагичната смърт на маркиз Бонифас дьо Монфера и последвалата обсада на града.

В случая трябва да се има предвид, че само за две години и половина и в няколко поредни операции цар Калоян разгромява армията на Латинската империя до такава степен, че тя никога повече не може да води същата агресивна политика. В десетки сражения са убити и пленени не по-малко от половината от заминалите през 1202 г. от Венеция 1500 отбрани рицари, десетки хиляди тежковъоръжени воители, неизвестен брой венецианци. С изключение на починалите от болест графове Тибо дьо Шампань и дьо Бри и Юг дьо Сен Пол, в битките с българите загиват всички предводители на похода. В решителното сражение край Адрианоупол (Одрин) от 13–14 април 1205 г. намират смъртта си латинският император Бодуен I, граф на Фландрия и Ено, както и сподвижникът му граф Луи дьо Блоа и дьо Шартрен. Вследствие на бягството умира престарелият дож на Венеция Енрико Дандоло. В големите сражения до Серес и Русион са убити солунският маршал Гийом д'Арл и конетабълът на Латинската империя Тиери дьо Термонд. През 1207 г. загива и първият водач на похода, прочутият маркиз Бонифас дьо Монфера [Овчаров, Н. 2016, с. 142].

Как протича войната на цар Борил с латинците през 1208 г.? Когато се разглежда случилото си през късната пролет и лятото на тази година, трябва се да има предвид, че сме изгубили един прекрасен разказвач. Прецизният Жофроа дьо Вилардуен завършва своята хроника с кончината на ломбардския маркиз Бонифас дьо Монфера [Geoffroy de Villehardouin. 1938–1939]. Той предава щафетата на друг хронист на име Анри дьо Валансиен, макар да остава един от героите и на неговия разказ [Henri de Valenciennes. 1948]. За Анри се знае единствено, че е от град Валансиен на територията на графство Ено (днес в Северна Франция, департамент Нор на регион О дьо Франс) и е близък сподвижник на латинския император.

Анри дьо Валансиен счита себе си за продължител на делото на Жофроа дьо Вилардуен и претенциозно започва съчинението си от следващия, 501 параграф, но няма нито писателското умение, нито осведомеността на маршала на Латинската империя. Хрониката на Анри изобилства с емоционални и вероятно измислени диалози, а самата историческа информация е много по-малко и е тенденциозна. За съжаление случилите се през тези месеци събития са описани единствено от Анри дьо Валансиен, както и в кратко писмо на император Анри до папа Иннокентий III.

Недостатъчно ясните сведения на този хронист са причина за разногласия и в съвременните интерпретации. Случилите се за кратко две сериозни сражения са оценявани по различен начин. В този смисъл наред с изследванията на утвърдени учени, като А. Данчева-Василева [Данчева-Василева, А. 1985], И. Божилов [Божилов, И., Гюзелев, В. 1999] и П. Павлов, е необходимо да се привлекат и някои нови изследвания на по-млади учени, като Калин Йорданов [Йорданов, К. 2011, с. 106–149], и особено статията от 2019 г. на

специалиста по военна история Александър Стоянов¹ [вж. **Стоянов, А.** Битката при Филипопол..., pass.]

В края на април или началото на май 1208 г. цар Борил се появява в Тракия с голяма войска от българи и кумани и се установява в областта на Берюа (дн. Стара Загора). Анри дьо Валансиен е точен за времето, когато император Анри разбира за тези събития в Константинопол. Това се случва на Петдесетница, което за 1208 г. означава 26 май, тъй като Великден тогава е на 6 април. Латинският монарх поема от Салембри (Силимврия) на Мраморно море към Андренопъл (Одрин), като по пътя към него се присъединяват всички налични войски – „*всичките му хора*“. Той разчита и на отрядите на Есклас (Алексий Слав), който е негов съюзник, защото братовчед му Бюрил (Борил) „*беше отнел неговите земи с предателство*“ [**Henri de Valenciennes**. 1948, § 505–506].

Замисълът на българския владетел е да примамва латинците на генерално сражение при удобни за него условия и определено успява. Той цели да довърши започнатото от Калоян дело за подчиняването на Тракия и да неутрализира силния съюзник на своя съперник – Алексий Слав. Анри освен от грижа за империята е ръководен и от чувство за мъст, защото „*Йоанис, чичото на Бюрил, бе убил брат му, император Бодуен, а това бе голямо нещастие за хората от Фландрия и Ено*“ [**Henri de Valenciennes**. 1948, § 505–506].

Преди се смяташе, че боят при Стара Загора става през юни, но напоследък датата се търси в началото на третото десетдневие на юли [**Стоянов, А.** Битката при Филипопол..., pass.]. Анри дьо Валансиен описва битката с няколко реда: „*Императорът стигна до Берюа; тук пренощуваха веднъж и когато на другия ден слънцето се вдигна, Бюрил ги наближи подло и ги нападна. А от всички наши хора тогава въоръжени бяха само ариергардът и авангардът. Който е бил там, можеше да ги види как упорито стрелят и се сражават едни срещу други. И понеже нашите хора още не бяха подредени, не беше чудно, че се изтощаваха [все] повече. Защото дори всички от Романия да бяха [събрани там] срещу Бюрил и неговите [хора], и дори да им бяха дошли на помощ всички от Фландрия, Франция и Нормандия, пак нямаше да могат да спечелят, ако сам Бог не им бе помогнал*“ [**Henri de Valenciennes**. 1948, § 507].

Макар и твърде лаконично, френският хронист рисува картината на ожесточено сражение, клонящо в един момент към разгром на рицарите. Латинците са изненадани и вероятно по време на атаката се движат в колона, защото не могат да се подредят. Възможно е първо да са ударени авангардът и ариергардът, което напомня за ситуацията при операциите, осъществени от цар Калоян при Русийон и в Родопите срещу маркиз Бонифас дьо Монфера. Анри дьо Валансиен оплаква войската, която се изтощавала все повече в кървавото сражение и не би могла да се спаси дори да дойдат на помощ всички рицари от Фландрия, Франция и Нормандия.

¹ Доктор по история от Лайденския университет, главен редактор на електронното списание „Военна история“.

И изведнъж хронистът прекъсва описанието на сражението и се заема да разказва за на пръв поглед незначителен епизод, при който някакъв рицар на име Лиенар от Елем внезапно се откъснал и атакува сам българските редици. Известният учен Жан Лоньон, който издава и коментира съчиненията на Жофроа дьо Вилардуен и Анри дьо Валансиен, не открива никакви данни за този феодал в иначе добре осветената генеалогия на френската средновековна аристокрация. Той го определя като дребния рицар Лиенар (Леонард) от Елем (Елезм) – село в средновековното графство Ено на десетина километра от гр. Валансиен в Северна Франция [**Henri de Valenciennes**. 1948, pp. 25–34; § 508–511].

Напълно неизвестен в родината си, Лиенар (*Léonard de Hélesmes*) явно се издига на Балканите и става фаворит на император Анри. Ето защо константинополският владетел се хвърля неразумно да му помага и за малко не е убит. Ранени са рицарят Лиенар и конят на Анри, а самият той едва успява да се измъкне. За тази постъпка императорът получава укорите на войните си, а един от главните му командири – Пиер дьо Дуе, направо заплашва да го напуснат, ако продължава да рискува по този начин.

Тук изложението на Анри дьо Валансиен изобилства от драматични диалози, които едва ли са провеждани някога в този им вид. Зад високопарните речи се откроява един епизод от битката, на който не е обръщано достатъчно внимание. Явно няма как нито Лиенар да е атакувал сам, а още по-малко това да е сторил императорът. Очевидно става дума за неуспешен опит за настъпление срещу българите. Тъй като по думите на хрониста ариегардът и авангардът на кръстоносците вече са ангажирани в боя, то най-вероятно да става дума за основния отряд в центъра на колоната, където е логично да се намира император Анри. Атаката е неуспешна и той и хората му отстъпват безславно, което предизвиква гнева на Пиер дьо Дуе и останалите рицари [**Henri de Valenciennes**. 1948, § 512].

Иначе многословният Анри дьо Валансиен мълчи за края на сражението, записва лаконично, че императорът заповядва: „*Да оставим засега власите*“², след което нарежда отстъпление към Финепопъл (Пловдив) [**Henri de Valenciennes**. 1948, § 513]. Повечето съвременни учени са на мнение, че цар Борил печели битката. Последният ѝ изследовател – А. Стоянов – е убеден, че българите постигат категоричен успех и принуждават латинците да се изтеглят към Пловдив с цел попълване на поопразнените им припаси.

Наистина битката край Стара Загора трябва да се разглежда като прелюдия към второто голямо сражение край Пловдив. А този важен град е избран от латинците не само поради стратегическото му местоположение в центъра на Тракия, но и заради близостта с владенията на новия съюзник – Алексий Слав. По данните на Анри дьо Валансиен походът към големия тракийски град трае

² Българите.

12 дни, което прави по 22–25 км на ден – нормални преходи за една тромава средновековна армия.

Естествено българите като преследвачи са принудени да спазват същото темпо на придвижване, но цар Борил изпраща напред отряд, който изпреварва рицарите и се разполага близо до Пловдив. През целия път до пристигането си там латинците търпят последствията от тактиката на „изгорената земя“, което ги води до глад и изтощение: *„в продължение на дванадесет дни не откриха нито пшеница, нито ечемик, нито вино, нито овес“*. Вечерята на самия Анри е *„малко сухари с вино“* [Henri de Valenciennes. 1948, § 514].

Преди генералната битка край Пловдив се случват няколко въоръжени сблъсъка, предизвикани от нападенията на куманските конници срещу латинските фуражири, които се опитват да намерят храна. Фуражирите са пазени от солидни отряди, водени от видни латински командири, като Пиер дьо Дие, Рение дьо Три и Ансо дьо Кайо. В един момент се налага на помощ на фуражирите да се притече дори император Анри, сменил ранения при Стара Загора кон Моро с новия, рижав на цвят Баяр. Начело на отряд от 2000 души и в пълно бойно въоръжение той влиза в кратка схватка, завършила без победител [Henri de Valenciennes. 1948, § 515–521].

И идва мигът на истинското сражение. За датата също се спори доста в науката – определяни са 31 юли, 1 август и дори 2 август. Всъщност и Анри дьо Валансиен, и самият император в писмата си до папата ясно отбелязват, че боят е в навечерието на празника на св. Петър, т.е. 1 август. Следователно сражението става на 31 юли 1208 г., а още в сутрешните часове на *„хубавия и ясен ден“* рицарите излизат на *„полето, [което] бе толкова равно, че нямаше нито къде да се стъпи накриво, нито нещо друго, което да им пречи“*. Построяването на рицарската войска е по плана на свикания в предишната нощ военен съвет, според чиито решения императорът командва единия фланг, а другият е поверен на Пиер дьо Брашьо и Никола дьо Майи. Срещу тях застава българската армия, строена в дълги редици [Henri de Valenciennes. 1948, § 522–527].

Въпросът, с който се спекулира най-много, е за числеността на двете войски [Henri de Valenciennes. 1948, § 532–540]. Ще започна от броя на латинците, за който се предполага, че Анри дьо Валансиен има ясна представа. Хронистът изчислява, че в навечерието на битката те разполагат с 18 отряда тежки конници, като 17 от тях имат по 20 рицари, а императорският – 50. Издателят на хрониката Жан Лоньон [Henri de Valenciennes. 1948, р. 36, 46–47] сочи, че броят на рицарите е ок. 400, цифрата е идентична с дадената от Жофроа дьо Вилардуен за кампанията на император Анри срещу цар Калоян от юни 1206 г. Към този брой трябва да се добавят гарнизонните войски, каквито са тези в Константинопол и Мала Азия, за да се получи общата имперска мощ. Следователно силите на кръстоносците при Пловдив са не по-малки от тези преди важната битка край Адрианопол на 14 април 1205 г. и включват още хиляди сержанти, оръженосци и други спомагателни войници [Овчаров, Н.

2016, с. 57–73]. Това личи и от императорския отряд от 2000 души, които са само част от общата армия. Така броят на латинците при Пловдив трябва да се определи на ок. 4000–5000 души.

Въобще не се разбира откъде Анри дьо Валансиен има толкова точна представа за числеността и структурата на българската армия. Както стана дума, в няколко свои статии споменатите млади историци коригират раздутите цифри за броя на българските войници, защото хиперболата на Анри дьо Валансиен при описанието на българските сили е очевидна. Той споменава за 33 000 души, разпределени в 36 отряда, като най-малочисленият наброява 900 души, а „царският“ отряд на Борил – 1600!

В това отношение е рационален подходът на А. Стоянов, който приема бройката на отрядите, но решително не е съгласен с числеността на бойците в тях [Стоянов, А. Битката при Филипопол..., pass.]. Той сравнява българската армия с византийската, използвайки важното изследване върху въоръжените сили на Източната Римска империя на Уорън Тредголд. След XI в. старата структура на отряди от по 200 души (*бандас*) е заменена със стотни, командвани от доместик или центарх [Treadgold, W. 1995]. Много по-достоверно е българската армия при Пловдив да се състои от ок. 4000 души, предвид факта, че „царският“ отряд е по-многоброен. Разбира се, отделно се включва и значителна като брой лека куманска конница.

При това положение битката добива значително по-реални измерения. Една срещу друга са изправени две равностойни войски с численост, нормална за епохата. Неслучайно такава е и построяването на силите на бойното поле. Българите се подреждат в дълга редица, а фланговете на застаналата отсреща латинска войска са командвани от императора и от Пиер дьо Брашьо и Никола дьо Майи.

Сражението започва цар Борил, който иска да примами латинците по схемата на Адрианополската битка. Те *„започнаха да се приближават едни към други, дотолкова, че [вече] се виждаха ясно. Шумът, грохотът и цвиленето на конете отвсякъде бяха толкова силни, че нямаше как да се чуе и Божия гръмотевица“*. Латинците обаче вече имат достатъчно опит и не се оставят да бъдат измамани. Анри дьо Валансиен отделя няколко параграфа, за да разкаже как те се насърчават гръмка един друг, но също се уговарят, да не се хващат на българските уловки: *„Сеньори, внимавайте никой от вас да не напада без моята заповед. Виждате добре, че това не е детска игра или развлечение, а е жестока и смъртоносна битка“* – предупреждава ги сам императорът [Henri de Valenciennes. 1948, § 530].

Най-сетне обкованата в желязо лавина тръгва бавно към българските редици с викове *„Светият гроб!“*. Отпред са отрядите на маршала на Латинската империя Жофроа дьо Вилардуен, Пиер дьо Брашьо, Никола дьо Майи и Милон льо Брабан. Следват ги тези на Гийом дьо Першоа и злополучния Леонард дьо

Елем. По-назад е останалата част от кръстоносната армия под командването на император Анри.

Като във всеки средновековен бой първият сблъсък е страшен и кървав: „И знайте – пише Анри дьо Валансиен, – че при този сблъсък имаше мнозина убити и ранени. А всеки паднал вече не можеше да се изправи; защото щом първите събореха някого, идваха следващите и го убиваха“ [Henri de Valenciennes. 1948, § 539]. Ясно проличава тактиката на латинците, които съсредоточават удара си срещу „царския“ отряд. Френският хронист пак е силно субективен, разказвайки как 25 рицари разбиват елитните 1600 гвардейци на Борил [Henri de Valenciennes. 1948, § 540]. Атаката обаче постига целта и българският строй се разпада, а войските отстъпват повсеместно. Те се изтеглят безразборно на север, а кръстоносците завладяват лагера и обоза на българите, а вечерта се отдават на бурно празнуване [Henri de Valenciennes. 1948, § 541–542].

След три години на перманентни повсеместни загуби най-накрая е постигната победа над заклетия враг. Във въпросното писмо до папа Иннокентий III от септември 1208 г. император Анри възкликва възторжено: „Ние победихме!“. И се хвали: „Притежаваме към нашата империя земя, възлизаща на 15 дни път, която завладяхме от [Борил]“. Явно става дума за по-голямата част от територията на Тракия, която латинската войска превзема след битката край Пловдив [Prinzing, G. 1973, S. 395–431; ЛИБИ, IV. 1981, с. 11–23]. В самия град е възстановено Филипополското херцогство на злополучния Рение дьо Три. Втори херцог след него става роднината му, фламандският рицар Жерар дьо Стрьом (или Д’Естрио), отново от областта Валансиен.

Тази армия обаче има малко общо с армията от първите сражения през 1205 г. Отдавна са мъртви високопоставените графове и маркизи, водили Четвъртия кръстоносен поход в началото. Ако се вгледаме в десетината имена на рицари, споменати в описанието на сражението при Пловдив, ще видим, че с малки изключения, това са дребни феодали, издигнали се в кървавите битки на Балканите и в Мала Азия³. Вече стана дума за „героя“ от битката при Стара Загора Леонард дьо Елем (Лиенар).

Същото може да се каже за четиримата незначителни рицари Никола дьо Биарш, Госо (Госиел) дьо Моан и братята Алар и Гадус дьо Киери от околността на Дуе, намиращ се на 3 лийо от Па дьо Кале в областта Пикардия, Северна Франция. Всички те са васали на Пиер дьо Дуе, който във Франция заема сравнително нисшите длъжности на шателен (кастелан) и съдия-изпълнител на Дуе. Васал на Бодуен дьо Фландър и дьо Ено, Пиер поема кръста през 1202 г., а след смъртта на Бодуен става доверено лице на Анри.

³ Данните за рицарите са взети от коментарите на Ж. Лоньон към хрониката на Анри дьо Валансиен, както и от сайтове за генеалогията на благородническите родове във Франция и Фландрия, като <https://gw.geneanet.org> и <https://www.geni.com>

Дребни аристократи в страните си са и Никола дьо Майи и Гийом дьо Першоа. Единият е син на Готие, барон на Майи в областта Амиен, и на Амели дьо Бомон. За разлика от другите, той първо се сдобива с военен опит в битки със сарацините в Светите земи, преди да се присъедини към армията на Латинската империя. Никола се издига с героизма си в няколко битки и с успешната мисия в графство Фландрия, където през 1207 г. набира нови кръстоносци. А Гийом дори не е идентифициран със сигурност, същото се отнася за Жан Лоньон, чийто произход се колебае между феодалите Першоа и Першей.

Най-известни сред споменатите личности са Пиер дьо Брашьо, Ансо дьо Кайо и Милон льо Бребан. Първият е син на Юг, сеньор на Брашьо – градче в близост до Блоа във Франция – и е приближен на граф Луи дьо Блоа и дьо Шартрен. Поради високия си ръст и храбростта си е сред героите на похода и е единственият латински барон, който се среща с българския цар Калоян и се осмелява да го предизвика. Не е чудно, че Пиер дьо Брашьо командва при Пловдив атаката срещу „царския“ отряд на Борил. Ансо (Анселм) дьо Кайо от Кайо сюр Мер на брега на Ламанша е васал на един от първите кръстоносци – граф Юг IV дьо Сен Пол. След смъртта на своя сюзерен той е подчинен на Анри, участва в много битки и доживява до дълбока старост, ползва се с голям авторитет в Латинската империя – избран е за регент на един от владетелите ѝ. Високопоставен е и Милон льо Бребан, камериер на графовете на Шампань, а след превземането на Константинопол през 1204 г. е избран за бутелиер и ковчезник на Латинската империя.

Само за няколко години рицарите са изграждат съвършено нова йерархия от личности, проявили се в битките срещу Византия и България. Ако първите кръстоносци са видни феодали от Франция, Фландрия и Италия, то тези имат други биографии, създадени с кръв в тежките сражения. Именно с тях ще има работа не само Борил, но и потомъкът на първите Асеновци – великият цар Иван Асен II.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Извори/ Sources

ЛИБИ, IV – Латински извори за българската история (ЛИБИ), IV. София, 1981, 11–23. [Latinski izvori za balgarskata istoria (LIBI), IV. Sofia, 1981, 11–23.]

Henri de Valenciennes. 1948 – Henri de Valenciennes. Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, publiée par Jean Lognon. Paris: Académie des inscriptions et belles-lettres, 1948 (= Documents relatifs à l'histoire Croisades, II).

Geoffroy de Villehardouin. 1938–1939 – Geoffroy de Villehardouin. La conquête de Constantinople. Editée et traduite par E. Faral. I–II. Paris, 1938–1939.

Prinzing, G. 1973 – G. Prinzing. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Überlieferung, Neuedition und Kommentar. – *Byzantion*, 1974, 43, 395–431.

Публикации/ Publications

Божилков, И., Гюзелев, В. 1999 – Иван Божилов, Васил Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София, 1999. [Ivan Bozhilov, Vasil Gyuzelev. Istoria na srednovekovna Balgaria VII–XIV vek. Sofia, 1999.]

Гюзелев, В. 2005 – Васил Гюзелев. (Съставител). Одринската битка през 1205 г. София, 2005. [Vasil Gyuzelev. (Sastavitel). Odrinskata bitka prez 1205 g. Sofia, 2005.]

Данчева-Василева, А. 1985 – Ани Данчева-Василева. България и Латинската империя (1204 – 1261). София, 1985. [Ani Dancheva-Vasileva. Balgaria i Latinskata imperiya (1204 – 1261). Sofia, 1985.]

Йорданов, К. 2011 – Калин Йорданов. Нов поглед към битката при Адрианопол (Военният ресурс на ранната Латинска империя и кампанията от април 1205 г.). – *MEDIAEVALIA*, I, 2011, кн. 2, 106–149. [Kalin Yordanov. Nov pogled kam bitkata pri Adrianopol (Voenniyat resurs na rannata Latinska imperia i kampaniyata ot april 1205 g.). – *MEDIAEVALIA*, I, 2011, кн. 2, 106–149.]

Овчаров, Н. 2016 – Николай Овчаров. Цар Иван Шишман. Защитникът на Отечеството. София, 2016. [Nikolay Ovcharov. Tsar Ivan Shishman. Zashtitnikat na Otechestvoto. Sofia, 2016.]

Treadgold, W. 1995 – Warren Treadgold. Byzantium and Its Army, 284–1081. Stanford, 1995.

Интернет източници/ Internet sources

Павлов, П. 2012 – Пламен Павлов. „Слаб“ владетел ли е цар Борил? – *Литературен свят*, бр. 46, декември, 2012 – <<http://www.literaturesviat.com>> [Plamen Pavlov. „Slab” vladetel li e tsar Boril? – *Literaturen sviyat*, br. 46, dekemvri, 2012 – <<http://www.literaturesviat.com>>]

Стоянов, А. Битката при Филипопол... – Александър Стоянов. Битката при Филипопол (1208 г.). – <<https://www.academia.edu/42874661>>. [Aleksandar Stoyanov. Bitkata pri Filipopol (1208 g.). – <<https://www.academia.edu/42874661>>.]